

Gerningsmændene i historieskrivningen, 1945 - 2000

Gerningsmændene i de nationale historieskrivninger

Der gik mange år efter krigen, før gerningsmændene rykkede frem i faghistorikernes fokus. Således finder man for eksempel intet om gerningsmændene i Karl Dietrich Brachers standardværk om NS-tiden, *Die deutsche Diktatur*.ⁱ Det var ikke kun tilfældet i Tyskland, også i andre nationale faghistoriske diskurser om NS-tiden finder man intet, eller kun meget lidt, om dem. Den tyske historiker Gerhard Paul har sagt om dette fænomen i tysk historieskrivning, at det afspejler tabuer og fortrængninger, angst og interesser i det tyske efterkrigssamfund. Historien om udforskningen af NS-folkemordet i Tyskland er samtidig en afspejling af landets politiske kulturs historie.ⁱⁱ

Det er væsentligt at notere sig, at dette udsagn, ikke mindst når vi taler om gerningsmændene til folkemordet, kunne gælde lige så vel for en række andre landes historieskrivning om krigs- og besættelsestiden. Det er blevet klart i flere tilfælde i de seneste år, således for eksempel i Frankrig i forbindelse med retssagen mod den tidligere Gestapokommandant i Lyon, Klaus Barbieⁱⁱⁱ, eller i Letland med de tidligere lettiske SS-mænds årlige parader.^{iv} Det seneste eksempel er Jedwabne-sagen, der har kastet det polske samfund ud i en ophedet debat om hvem, der var gerningsmænd i nazisternes *Endlösung*.^v I lande som Østrig og det tidligere DDR udviklede der sig umiddelbart efter krigen en offerkult (Hilberg), der fungerede som en del af landenes legitimitetsmyter, og som udelukkede enhver reel beskæftigelse med gerningsmændene. Denne situation er kun langsomt ved at ændre sig i Østrig i dag. De store vanskeligheder med højreradikale sværmerier blandt ungdommen i det tidligere DDR kunne måske pege hen mod, at den moderne, "vesttyske" historiediskurs heller ikke her er slået igennem i bredere kredse. Således sagde den pædagogiske leder ved *Gedenkstätte Ravensbrück*, dr. Johannes Heil, i en forelæsning for forfatteren og andre i sensommeren 2002, at mellem 20% og 30% af eleverne i besøgende skoleklasser fra det tidligere DDR var "Rechtskulturelle", altså levede op til de sociale krav i ekstreme højrekredse hvad angår frisure, påklædning, synlige symboler, musik, og holdninger til jødemordet.

“Afvigere”, 1945-1960

Forestillingen om jødemordets gerningsmænd blev grundlagt i Nürnberg. Her lykkedes det de største dele af det Tredie Riges terrorapparat – herunder sådanne organisationer som militæret, og ordens- og kriminalpolitiet – at unddrage sig anklage; kun SS og Gestapo stod tilbage som folkedrabets bødler. Denne udgrænsning fra det almindelige samfund blev yderligere forstærket af, at man tolkede gerningsmændene i patologiske kategorier: de var forbrydere og tabere, en minoritet af randeksistenser.^{vi} I Nürnberg kunne dommerne ikke andet end gribe til R.L. Stevensons dobbelte romanfigur, Dr. Jekyll og Mr. Hyde, da de skulle forstå Otto Ohlendorf. Han måtte være et spaltet menneske, med en god side (fremragende akademiker og embedsmand), og en psykopatisk side (Einsatzgruppefører). Det var ikke Otto Ohlendorf, karriereembedsmand med doktorgrader i jura og økonomi, der som 34-årig højtplaceret bureaukrat i sikkerhedstjenesten (RSHA) kommanderede Einsatzgruppe D i det sydlige Rusland og som siden indrømmede 90.000 drab i Nürnberg, man huskede.^{vii} Det var snarere en Paul Blobel, falleret arkitekt og alkoholiker, der som tidligere leder af *Sonderkommando 4a* blandt andet havde massakren i Babi Yar på samvittigheden, og som efterfølgende havde ledet det grufulde arbejde i *Sonderkommando 1005*, der fra juni 1942 genopgravede og kremerede Einsatzgruppernes ofre i øst.^{viii}

Det generelle billede af gerningsmændene efter krigen var, at gerningsmændene havde tilhørt SS, og at de var patologiske afvigere.^{ix} Det er derfor forståeligt, at historikerne ikke fandt det af stor interesse at beskæftige sig med dem. I det ringe omfang, de omtales, bliver det for det første ved en mellemhøjt placeret gruppe af gerningsmænd - politi-, Gestapo- eller SS-ledere, mange af dem såkaldte skrivebordsmordere, eller i al fald folk, der ikke dræbte personligt: Rudolf Höss, Adolf Eichmann, eller Odilo Globocnik, som Gerald Reitlinger karakteriserede som delvis utilregnelig.^x Reitlinger bekræftede dermed som udenforstående den myte, der havde dannet sig i Tyskland om, at tyskerne selv havde været ofre, som havde været i hænderne på en lille gruppe bøller, man måtte lystre eller dø. Tidens gældende forståelse af

folkedrabets genesis var medvirkende til at styrke sådanne forestillinger: ordren kom fra oven, fra Hitler, der handlede ud fra en detaljeret plan lagt længe før krigen, og som han førte ud i livet i samarbejde med Himmler og Heydrich. Dette var den såkaldte intentionalistiske forklaringsmodel.^{xi} Menneskene var dermed reduceret til brikker i et stort spil; uden ansvar eller egne interesser i den uindskrænkede diktators vold; at modsætte sig ville medføre døden.

Man kan i en stort anlagte hollandsk udgivelse af tyske domme i NS-voldssager følge, hvorledes denne indstilling blandt historikere, journalister og politikere også satte sig spor hos juristerne, i form af den erratiske domspraksis og de ofte meget milde domme, hyppige frifindelser og manglende vilje til overhovedet at retsforfølge, der er kendetegnende for tiden frem til ca. 1960.^{xii} Med Gerhard Pauls ord: "[...] tolkningen af gerningsmanden som den absolutte Anden, eller som inkarnationen af det Onde, var de samtidiges hjælpeløse forsøg på at gøre det ubegribelige ved Auschwitz begribeligt, og samtidig distancere sig fra det."^{xiii}

“Anonyme bureaukrater”, 1960 - 1990

1960'ernes udforskning af gerningsmændene er karakteristisk derved, at de på den ene side trådte ind i billedet, men på den anden forblev anonymiserede, ansigtsløse automater, skjult bag de overskyggende strukturelle kræfter.

Med oprettelsen af en anklagemyndighed på forbundsniveau, der specifikt skulle efterforske NS-forbrydelser – *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung/Ludwigsburg* – kom der fra 1959-60 gang i en række sager mod NS-voldsforbrydere i Tyskland. I Israel stillede man 1961 den tidligere transportchef i RSHA, Adolf Eichmann, for retten. Gerningsmændene var kommet i fokus. Netop retssagen mod Eichmann blev så vigtig for udviklingen af historikernes syn på gerningsmændene, fordi hans forsvar og selvbillede imødekom en af de vigtigste strømninger i socialvidenskaberne dengang, strukturalismen. Eichmann var, mente man, indbegrebet af den tyske embedsmand, der uden at skele til egne interesser, nådes- og lidenskabsløst og uden at investere sig selv, udførte ordrer. Denne forestilling blev ophøjet til et almengyldigt billede af den monolitiske

“gerningsmand”. Folkemordets genesis blev forstået som en strukturel automatik, der, først “skubbet i gang”, fortsatte ved egen kraft.^{xiv} Her var ingen individer synlige – det gælder ofre og gerningsmænd og gråzonerne der imellem – her var det institutioner og organisationer og ansigtsløse interesser, der i sig selv skabte den nødvendige drivkraft. Meget blev vundet ved den funktionalistiske model. Der var vigtige indsigter at hente om NS-staten som et semianarkistisk samfund, hvor forskellige institutioner i stat, parti og økonomi virkede med og (oftest) mod hinanden i evigt skiftende alliancer og fronter; man kom væk fra forestillingen om en urplan, et *Blueprint for Murder* fra Hitlers hånd, og kunne dermed konstruere et meget mere overbevisende billede af NS-staten end hidtil muligt. Men man fik ikke gerningsmændene med, overså ethvert initiativ fra neden, udelukkede det personlige råderum, der i virkeligheden forelå for gerningsmændene i folkemordet, ligesom man ikke havde blik for den personlige motivation, ideologisk eller på anden vis, der påvirkede aktørerne såvel som de strukturelle kræfter.

Hos en funktionalist som Martin Broszat stod Rudolf Höss som et billede på gerningsmændene, og Broszat opfattede Auschwitz-kommandanten som en afpersonaliseret fabriksdirektør, der forestod dødsfabrikken uden at lade skyggen af egne følelser, holdninger eller ambitioner blive involveret i processen.^{xv} Broszat accepterede dermed grundlæggende Höss’ egen selvforståelse. Det gjorde også Hannah Arendt, da hun i sin urimeligt indflydelsesrige *The Banality of Evil* kolporterede et billede af Adolf Eichmann, der var i nøje overensstemmelse med hans eget forsvar af sig selv som viljesløs automat.^{xvi} Dette billede blev stående, endskønt det blandt andet overså, at Eichmann i 1944, på trods af en direkte ordre fra Himmler, fortsatte deportationerne. Der var altså tale om en tydelig, personlig motivation, både hos Eichmann og hans stab, som påvist af den østrigske historiker Hans Safrian og andre i 1990’erne.^{xvii}

Også hos en af Arendts stærkeste kritikere i samtiden, den amerikanske politolog Raul Hilberg, tegnes et temmelig utydeligt billede af gerningsmændene. I Hilbergs hovedværk, *The Destruction of the European Jews*, forsøger han ikke i videre omfang at belyse motivation og egetinitiativ hos de direkte gerningsmænd (*Direkttäter*).^{xviii} Hilbergs hovedinteresse var det bureaukratiske apparat og bureaukraterne, ikke de mennesker, der udførte deres befalinger.

Da strukturalismen for alvor slog igennem i 1970'erne, forsvandt gerningsmændene helt ud af billedet. De blev reduceret til viljesløse kropsliggørelser af de strukturelle kræfter. Dette billede har stadig indflydelse om end aftagende. Hos Wolfgang Sofsky, som beskrev koncentrationslejrene med særlig vægt på, hvad han så som deres velordnethed og maskinagtige automatik, kan vi læse, at "[p]ersonalets barbari havde organisatoriske og sociale årsager. Det kan under ingen omstændigheder føres tilbage til personlige hensigter eller tilbøjeligheder."^{xix} Denne kategoriske bedømmelse lader ideologiske og andre indre grunde til handling helt ude af betragtning. Det er den funktionalistiske skoles fortjeneste at have henledt opmærksomheden på de særlige strukturelle kræfter, der var på spil i det Tredie Rige, og at få vendt historikerne væk fra den fejlagtige forestilling om en "masterplan" for folkemordet. Det betød også, at man forkastede billedet af gerningsmændene som sociale *outcasts* og patologiske tilfælde. Strukturalisterne trak således gerningsmændene tilbage i menneskenes samfund, i det omfang man beskæftigede sig med dem, og banede dermed vejen for den senere retning, der forstår dem som i langt højere grad *Ordinary Men* (Browning). Men i vidt omfang blev de betrefne mennesker, gerningsmænd og ofre, ladt ude af billedet i 1970'ernes historieskrivning. I det hele taget indebar strukturalismen en sært abstrakt rekonstruktion af folkemordet, man veg bort fra de konkrete gerninger, der dermed i offentligheden i vidt omfang blev overladt til fantasi og forestillinger uden empirisk grundlag.

Det er således symptomatisk, at der gennem 1970'erne og indtil de tidlige 1980'ere bestod en slags selvpålagt billedforbud. Historikerne publicerede så godt som aldrig fotografier af gerningsmændene og deres handlinger, angiveligt af frygt for at ende i voyeurisme og voldsporno. Og der udkom da også i de år kun ganske få værker om gerningsmændene. Blandt de få undtagelser kan nævnes Helmut Krausnick og Hans-Heinrich Wilhelms standardværk om Einsatzgrupperne.^{xx} I Krausnicks bidrag, der fylder 3/4 af bogen, portrætteres gerningsmændene slet ikke, men i den sidste del af bogen beskæftiger Wilhelm sig noget med ledelsen af *Einsatzgruppe A*; 17 politimænd, der karakteriseres som godt uddannede og kompetente politifolk; altså slet ikke patologiske tilfælde og tabere. Op gennem 1980'erne tog interessen for gerningsmændene til, og man så således en gruppebiografi om de højere SS- og politiførere (HSSPF) fra Ruth Bettina Birn,^{xxi} og en monografi om fire tilintetgørelseslejre og deres personale af den tidligere

leder af Ludwigsburg, Dr. Jur. Adelbert Ruckerl, der skrev på baggrund af retssagerne mod dette personale i første halvdel af 1960'erne.^{xxii} Ruckerl brugte dog kun materiale fra afhøringer af de senere anklagede, 27 mand, og diskuterer dette materiale først og fremmest i en juridisk sammenhæng. Ruckerl betragtede i nogen grad medlemmerne af Stiftelsen/Aktion Reinhardt som et hele, og han tilføjede dermed gruppen en homogenitet, som den næppe havde. Således skelnede Ruckerl ikke altid mellem SS-aktive og civilister i uniform.^{xxiii}

Med udgivelsen af Ernst Klee, Willi Dressen og Volker Riess' bog "*Schöne Zeiten*" (1988) kom der for alvor skub i interessen for gerningsmændene, ligesom "billedforbudet" nu blev overtrådt, og derefter i stigende grad ophævet.^{xxiv} Dermed blev også de første skridt taget til en udvidelse af gruppen af gerningsmænd, i og med at også politi, *Wehrmacht* og andre organisationer kom under luppen. Man betonedede i litteraturen nu i højere grad forfølgelsesiveren og de mangfoldige former for initiativ fra neden.

“Almindelige mænd eller almindelige tyskere?”, 1990'erne

I 1992 udgav den amerikanske historiker Christopher Browning en bog, der fik stor indflydelse på udforskningen af gerningsmændene. Der var tale om et studie af Reservepolitibataljon 101, hvis personale blev afhørt i starten af 1960'erne.^{xxv} Bataljonen havde været involveret i skydninger og deportationer til Treblinka i det østlige Polen i 1942-43. På baggrund af mere end 200 afhøringer delte Browning politifolkene ind i tre grupper. Mellem 10 og 20% tilhørte gruppen af *exzess-Täter*; folk, der gik længere end beordret, og som i deres drab udviste selvstændigt initiativ. Andre måske 10% havde i videst muligt omfang unddraget sig forbindelsen til mordprojektet. Restgruppen, der for Browning var den mest interessante, bestod af folk, der havde gjort, hvad de fik besked på, hverken mere eller mindre. De havde deltaget, men uden selv at tage initiativer, og uden at melde sig frivilligt. Browning vægtede såvel strukturelle og situationsbestemte betingelser som individuelle dispositioner og motiver, og kom ud med et mere nuanceret billede af politifolkenes motivation. Nøglefaktorerne ifølge Browning var et voldsforstærkende klima i det polske besættelsessamfund, krigens almene brutaliserende

virksomhed på politifolkene, gruppepres, korpsånd, og alkoholmisbrug. Dertil kom en udpræget skridtvis afstumpning i forhold til deltagelse i masse mordene, der blev tydeligere hos de enkelte efter de første drab.^{xxvi} Stærkest vægt lagde Browning, med henvisning til blandt andet den amerikanske socialpsykolog Stanley Milgrams berømte undersøgelsesrække, på stærkt virkende gruppedynamikker, der leder den enkelte hen mod en tilpasning til gruppens sociale normer, og som havde forvandlet “almindelige mænd” til masse mordere.^{xxvii} Brownings bog indeholder en detaljeret beskrivelse af mordernes gerninger og flere fotografier; begge dele var nye i forskningen.

Brownings undersøgelse blev efterfulgt af en anden, der til dels var baseret på det samme materiale, men som nåede et ganske andet resultat. Der er tale om Daniel J. Goldhagens *Hitlers Willing Executioners*.^{xxviii} Goldhagen foretrak, i modsætning til Browning, en monokausal forklaring af gerningsmændene, der hos Goldhagen var drevet af en særlig, tysk antisemitisme, som han kaldte *eliminator antisemitism*. Denne særligt ondartede antisemitisme skulle have grebet hele det tyske folk, og dermed også politimændene i bataljon 101. Lige som hos Browning tager Goldhagens bog form af en detaljeret beskrivelse af begivenhederne, og den indeholder flere fotografier. Bogen fik en hård medfart blandt fagfolk, der med rette kritiserede dens monokausale tilgang, og blandt andet pegede på, at mange andre folkeslag end tyskerne leverede mordere til *Endlösung*. Ideen om en særlig tysk, morderisk antisemitisme måtte afvises.^{xxix}

Både Browning og Goldhagen afviste imidlertid forestillingen om gerningsmændene som patologiske tilfælde, og begge tilskrev gerningsmændene et råderum, og dermed et personligt ansvar. Den detaljerede beskrivelse tillod dem også at gøre det klart, at nazisternes *Endlösung* ikke var et sterilt, “moderne” og anonymt/industrielt folkemord i “dødsfabrikkerne”, men derimod et blodbad, der ofte antog arkaiske former, og som havde mange gerningsmænd.^{xxx} Hermed var der sat en udvikling i gang i udforskningen af gerningsmændene, hvor man snarere end at tale om abstrakte strukturteorier nu taler om de konkrete forbrydelser og gerningsmændenes råderum i den konkrete drabssituation. Over det følgende tiår udkom en række studier af gerningsmænd, først og fremmest af ”skrivebordsmordere”, der nu blev forstået som såkaldte ”overbevisningsgerningsmænd”. Det var mellemledere i folkemordsprojektet, der vidste hvad de gjorde, og gjorde det, de ønskede. Ulrich Herbert udgav det måske

mest ambitiøse studie hidtil i Täterforskningen, en biografi over Werner Best. Ligesom andre tidligere studier af mellemliderne lider Herberts undersøgelse imidlertid under, at historikeren i så høj grad har accepteret den undersøgtes selvforståelse og har indkorporeret den i sin egen tolkning; altid en risiko ved en biografi som denne, hvor den biograferede er både højt begavet, karismatisk og i live.^{xxxix}

Hans Safrian udgav som tidligere nævnt allerede 1993 en studie af Eichmann og hans stab, som tillod os at forstå SS' transportchef som et ideologisk tænkende menneske med egne holdninger til jødeudryddelsen. Ligeledes har vi set studier af enkelte medlemmer af Eichmanns stab,^{xxxix} af koncentrationslejrpersonalet – her særligt kommandanterne^{xxxix} - og af SIPO/SD's regionale ledere.^{xxxix} Også de tyske medicinere er blevet taget under luppen.^{xxxix} Det er karakteristisk, at det er de mellem- og højtplacerede kadre, der har været genstand for analyse. Disse mænd efterlod flest dokumenter, satte sig flest spor i historien. Det er dog også kommet til nogle enkelte studier af de direkte gerningsmænd og deres organisationer, her særligt Einsatzgrupperne.^{xxxix}

Der har været nogen forskning siden Adelbert Rückerl, der har nærmet sig personalet i Stiftelsen/Aktion Reinhardt. Først og fremmest har amerikaneren Henry Friedlander arbejdet med nogle af disse folk i sin bog om sammenhængen mellem eutanasi og jødemord. Som vi har set, mener han ikke selv at have noget svar på, hvorfor disse mænd deltog i massedet. Nu er det ikke netop disse, de lavtplacerede gerningsmænd i Stiftelsen, der er Friedlanders hovedtema, og han bruger derfor kun dele af det foreliggende afhøringsmateriale. Væsentligst forsøger Friedlander kun i begrænset omfang at rekonstruere mændenes dagligdag i lejrene, og overser dermed både T4-ledernes vellykkede forsøg på at skabe de situationsbestemte betingelser, der medvirkede til, at enheden fungerede, det råderum, der var tilstede for den enkelte, og den enkeltes politisk/ideologiske tilslutning til fjernelsen af jøderne som politisk fjernmål, i en mere vag og ukonkret forstand.

Historikernes syn på gerningsmændene har ændret sig meget over det halve århundrede siden krigen. Hvor de oprindeligt blev set som psykopatiske afvigere, forstås de nu i langt højere grad som normale mænd. Der er dog stadig ikke enighed om dette spørgsmål, afviger-teorien har stadig mange tilhængere.^{xxxix}

Dertil kommer en voksende forståelse af, at “gruppen af gerningsmænd” er en uholdbar konstruktion; der var mange grupper, og tilsvarende mange motiver til deltagelse i folkemordet. Her har historikerne startet fra oven, det vil sige med samfundseliten. Således har mange fokuseret på skrivebordsmorderne – beslutningstagerne på højt og mellemhøjt niveau. Også lægerne, juristerne og andre akademisk uddannede har fascineret historikerne. Om dem og deres motiver ved vi en del. Tilbage står de store grupper af forskellige lavtrangerende gerningsmænd, i lejre, Einsatzgrupper og diverse væbnede enheder, der opererede overalt i Østeuropa. Om dem ved vi stadig meget lidt.

Udviklingen i vores syn på gerningsmændene afspejler vores syn på det Tredie Riges historie i almindelighed, og jødemordet i særdeleshed. Først så man det som en inkarnation af “det Onde”. Det var et fjendebillede, der sprang direkte ud af verdenskrigen. Siden forstod man jødemordets gerningsmænd som ansigtsløse bureaukrater. Her blev vægten lagt på afpersonaliserede strukturelle automatikker. Det levned imidlertid ikke plads til personligt ansvar, og personlig motivation. Det kan ikke forklare den folkelige, brede deltagelse af ikke-bureaukrater. De “almindelige” tyskere står i denne forklaringsmodel stadig uden for folkemordet. Det er først i de seneste ti år, at vi er begyndt at se nærmere på denne gruppe, i og med, at vi i højere grad forstår folkemordet som et projekt, der havde langt bredere folkelig deltagelse, end vi hidtil mente. Det er blevet klart, at deltagerne i jødemordet, gerningsmændene og –kvinderne, kom fra langt bredere dele af den tyske – og andre europæiske – befolkninger, end kun de bureaukratiske lederlag. Folkemordet var, i den forstand, ikke kun elitens projekt.

ⁱKarl Dietrich Bracher: *Die deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Frankfurt a/M 1979.

ⁱⁱ Gerhard Paul: “Von Psychopaten, Technokraten des Terrors und “ganz gewöhnlichen” Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung”, in Gerhard Paul (Hg): *Die Täter der Shoah. Fanatische nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau 2002, p. 13.

ⁱⁱⁱ Se Alain Finkielkraut: *Remembering in Vain. The Klaus Barbie Trial and Crimes Against Humanity*. New York 1992.

^{iv} Om lettisk *Vergangenheitsbewältigung*, se Eva-Clarita Onken: “Revizionismus schon vor der Geschichte”, in: *Galut*, Sonderheft 1. Köln 1998.

^vJan T. Gross: *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton 2001

^{vi} Michael Wildt: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg 2002, pp. 11f

^{vii} Hermann Weiss (Hg): *Biographisches lexikon zum Dritten Reichs*. Frankfurt/M 1998, pp. 341f.

^{viii} *Ibid*, p. 44.

-
- ^{ix} Se her især Gerald Reitlinger: *The Final Solution*. London 1953, og Leon Poliakov: *Harvest of Hate*. Syracuse 1954.
- ^x Reitlinger, *Solution*, p. 263.
- ^{xi} For teoriudviklingen i holocauststudier, se Torben Jørgensen: "Udforskningen af folkemordet på de europæiske jøder", in: *Den jyske Historiker*, nr. 90, dec. 2000: *Folkemord*. For en intentionalistisk fremstilling af T4 og Einsatz Reinhardt, se Konnilyn Feig: *Hitlers Death Camps*. NY 1981.
- ^{xii} Se JuNSV, blå serie.
- ^{xiii} Paul, *Die Täter*, p. 19.
- ^{xiv} Se således Hans Mommsen: "Die Realisierung des Utopischen: Die Endlösung der Judenfrage", in *Geschichte und Gesellschaft*, 9/3 1983, og Martin Broszat: "Hitler und die Genesis der Endlösung. Aus Anlass der Thesen von D. Irving", in *Vierteljahresshifte für Zeitgeschichte*, 25/4 1977. For et funktionalistisk syn på T4, se Karl Schleunes "NS Entschlussbildung und die Aktion T4", IN: Eberhard Jäckel et al: *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt/M 1987.
- ^{xv} Martin Broszat (Hg): *Rudolf Hoess. Kommandant in Auschwitz*. München 1963, pp. 16ff.
- ^{xvi} Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. London 1963.
- ^{xvii} Hans Safrian: *Eichmann und seine Gehilfen*. Frankfurt/M. 1997.
- ^{xviii} Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, vol. I-III. Bloomington 1985.
- ^{xix} Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors*. Frankfurt/M 1993, p. 135.
- ^{xx} Helmuth Krausnick og Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart 1981.
- ^{xxi} Ruth Bettina Birn: *Die Höheren SS- u. Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich u. in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf 1986.
- ^{xxii} Adelbert Rückerl (Hg): *NS Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzéc, Sobibór, Treblinka, Chelmno*. Frankfurt/M 1977.
- ^{xxiii} Rückerl, *Vernichtungslager*, pp. 295ff
- ^{xxiv} Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess (Hg): "Schöne Zeiten". *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Stuttgart 1988.
- ^{xxv} Christopher R. Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. NY 1992.
- ^{xxvi} Browning, *Ordinary*, pp. 159ff.
- ^{xxvii} Stanley Milgram: *Obedience to Authority: An Experimental View*. NY 1974. Se også det såkaldte "Stanford Prison Experiment": Craig Haney, Curtis Banks, Philip Zimbardo: "Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison", in *International Journal of Criminology and Penology* 1, 1983.
- ^{xxviii} D. J. Goldhagen: *Hitlers Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. NY 1996.
- ^{xxix} Om debatten om Goldhagens bog, se Julius H. Schoeps (Hg): *Ein Volk von Mördern?* Hamburg 1996; Johs. Heil, Rainer Erb (Hg): *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt/M 1998.
- ^{xxx} For det synspunkt, at udryddelsen var moderne, og at folkemordet var en funktion af moderniteten, se Zygmundt Bauman: *Modernity and the Holocaust*. NY 1989.
- ^{xxxi} Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*. Bonn 1996. Se også Broszat om Höss og Arendt om Eichmann.
- ^{xxxii} Kurt Pätzold/Erika Schwarz: "Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof". *Franz Nowak – Der Transportoffizier Adolf Eichmanns*. Berlin 1994; Claudia Steuer: "Eichmanns Emissäre. Die "Judenberater" in Hitlers Europa", in Mallman et al: *Die Gestapo in Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt 2000; Claudia Steuer: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der "Endlösung"*. Essen 1997; Georg M. Hafner et al: *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der grössten Naziverbrecher noch immer auf freiem Fuss ist*. Frankfurt/M 2000; Gerhard Paul: "Von Judenangelegenheiten hatte er bis dahin keine Ahnung". Herbert Hagen, der Judenreferent aus Neumünster", in: Gerhard Paul (Hg): *Landunter. Schleswig-Holstein und das Hakenkreuz*. Münster 2001.
- ^{xxxiii} Se således de mange værker af Karin Orth. En sammenfattende litteraturfortegnelse findes i Karin Orth: *Die konzentrationlager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*. Göttingen 2000
- ^{xxxiv} Jens Banach: *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936-1945*. Paderborn 1998.
- ^{xxxv} Ernst Klee: *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer*. Frankfurt/M 1997; Robert J. Lifton: *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide*. London 1986; Benno Müller-Hill: *Tödliche Wissenschaft*. Frankfurt/M 1984.

^{xxxvi} For et overblik over den omfattende nyere litteratur om Einsatzgruppen, se Klaus-Michael Mallmann: "Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und –Kommandos 1938-1945", in: Mallmann et al, *Gestapo. For Tætergrupper, der var aktive i tvangsarbejdslejrene*, se Christopher R. Browning: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge 2000. For et nærstudie af en tysk politienhed i Sovjetunionen, se Nechama Tec: *In the Lions Den*. München 1992.

^{xxxvii} At der ikke er fuld enighed om dette ses åbenlyst af Goldhagens bog og den efterfølgende debat. Se også Michael Burleighs vurdering af mændene som blot og bart psykopater: Burleigh, *Deliverance*, p. 232